

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ДЕРЖАВНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юрій Поліщук
Олександр Суліменко

НІМЦІ ВОЛИНИ В КІНЦІ ХVІІІ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОЛІТИКО-
ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Житомир - 2004

Розділ I

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ ЩОДО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ТА ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ В РЕГІОНІ

Волинь, завдяки своєму вдалому географічному положенню, з давніх часів приваблювала різних поселенців, в тому числі й німців. На думку Б.Чирка, уже починаючи з X ст., німецькі купці з Майнцу, Відня, Любека засновують торгівельні колонії у В.-Волинському, Луцьку.¹ В XI - XII ст. Волинь зв'язували тісні торгівельні стосунки з німецьким містом Регенсбургом. Є дані, що в 1180 р. Фрідріх Саксонський приймав руських купців, а німецькі – активно відкривали торгові будинки в містах Київської Русі. Особливо активно цей процес проходив за князювання Данила Галицького і його синів, які активно залучали німецьких майстрів до відбудови міст, розвитку ремесел, торгівлі. В першу чергу це стосується Луцька, Володимир-Волинського, Рівного.²

У XVIII столітті розпочався новий етап в історії стосунків німців із східнослов'янськими народами і він, в основному, був пов'язаний з діяльністю урядів держав, до складу яких вони входили. Справа в тому, що в цей період в ряді європейських країн поширилася практика запрошення іноземців на постійне місце проживання. Це робилося для підняття їхнього культурного, господарського рівня. Так, в 1749 р. австрійська імператриця Марія Терезія видала указ про запрошення іноземців на територію імперії. їм гарантували звільнення від сплати грошових податків на 10 років, від виконання військової повинності, інші пільги.

Привабливим для іноземних переселенців став і прийнятий у 1781 р. імператором Йосифом II вердикт про віротерпимість.

Результатом таких дій австрійського уряду стало те, що уже до 1786 р. лише на Галичину прибуло 20 тис. поселенців з Німеччини.³

Особливо актуальним в цей час переселення іноземців стало для Російської імперії, що пояснювалося рядом причин. По-перше, в кінці XVII - на початку XVIII ст. стало очевидним

її значне економічне, культурне відставання від країн Західної Європи. По-друге, приєднані до Росії у XVIII ст. величезні степові простори на Півдні і Південному Сході держави не приносили їй ніякої користі. Кріпосне право не дозволяло селянам імперії вільно пересуватися у пошуках землі і це затримувало освоєння нових територій. Виходячи з цього, уже Петро I у 1702 р. затвердив адресований до іноземних громадян, які бажали вступити на російську військову службу, а також до іноземних купців і ремісників маніфест, яким запрошував їх до переселення на територію Росії.⁴ Це фактично заклало основи майбутньої імміграційної політики Росії у XVIII-XIX ст. Продовжив її уряд Єлизавети Петрівни, який у 1759 р. запросив іноземців переселятися на вільні землі. На це рішення вплинули відомості про користь, яку принесли французькі гугеноти у розвиток промисловості Голландії та Англії, а також інформація про колонізаційні заходи, які проводили Прусія, Австрія і Данія. Тому російський уряд теж надіявся, що переселенці своїми знаннями, досвідом піднімуть в державі промисловість, ремесла.⁵

Ще активніше цю політику проводила Катерина II, яка поділяла погляди академіка Шльоцера щодо того, що „багата, родюча і сильна” Російська імперія, може стати ще „багатшою, родючішою, сильнішою”, але для цього їй потрібні „люди”.⁶ Вирішення цієї проблеми вона бачила у залученні в Росію іноземних колоністів. Тому в грудні 1762 р. світ побачив маніфест, який закликав усіх бажаючих з Європи, крім євреїв, вільно селитися в Росії. Його текст був надрукований в газетах Голландії, Данії, Англії, Шотландії, Ірландії, німецьких земель. Крім того, маніфести були роздані російським дипломатичним агентам. Однак, через відсутність у цьому документі належних гарантій прав колоністів, він так і не справив необхідного враження в країнах тогочасної Європи. Тому у 1763 р. Катерина II видала новий маніфест, до якого був доданий перелік основних громадянських та юридичних прав переселенців і реєстр вільних та зручних для заселення земель. В 1764 р. права і пільги іноземних колоністів були істотно доповнені. Згідно з цими документами усім переселенцям

дозволялося вільно в'їжджати на територію імперії і селитися там, де вони забажають. При цьому вони отримували значні пільги. Зокрема, їм дозволялося вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати церкви і молитовні будинки, мати в них своїх пасторів, їх на 30 років звільняли від сплати будь-яких податків. Тих, хто бажав жити в губернських і повітових містах, на 10 років звільняли від податків, на півроку наймали квартиру, надавали допомогу у створенні мануфактур, фабрик, заводів. Для цього їм відводили кращі землі⁷. На будівництво житла, кірх, господарських споруд, обзабавлення худобою, а також на придбання реманенту, інструментів і матеріалів поселенці отримували безвідсоткову позику⁸.

Велике значення для переселенців мало також звільнення від виконання усіх державних повинностей, в тому числі і військової⁹. Останнє особливо привабливим було для менонітів, релігійні догми яких забороняли службу в армії.

Для вербування переселенців російський уряд використав досвід керівництва західноєвропейських країн, яке активно користувалося послугами агентів-вербувальників. Так, канцелярія опікунства іноземних справ Російської імперії для організації цієї роботи призначила спеціальних комісарів в містах: Ульм, Франкфурт-на-Майні, Любек. Останній став центральним пунктом переселенського руху в Росію.¹⁰ Для організації і координації роботи з іноземними переселенцями на території імперії було створено спеціальний державний орган - Канцелярію опікунства. Безпосередній прийом та облаштування колоністів покладалися на спеціальних емісарів. В Одесі, Дубосарах, Ізмаїлі, Катеринославі відкривалися спеціальні пункти прийому переселенців, а в Дубосарах та Ізмаїлі – карантини.¹¹

В лютому 1764 р. маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке повинно було скерувати потік іноземних переселенців на незаселені землі півдня України.¹² У цьому ж році був затверджений і загальний план заселення Новоросійського краю, згідно з яким для поселення колоністів у Катеринославській губернії виділялося 52 тис. десятин землі, Херсонській - 263 тис., Таврійській - 214 тис.¹³ Такі кроки

російського царизму значно активізували переселенський потік на територію Російської імперії. Особливою активністю в кінці XVIII - на початку XIX ст. відзначалися меноніти.

Вони мали західно-фрісляндське, голландське, фламандське походження і належали до нижньонімецької мовної групи.¹⁴ Аналіз джерел свідчить, що переважна більшість менонітів носила німецькі прізвища та імена. Значна їхня частина проживала біля Данціга, в гирлі Вісли, в болотистій Марієнвердерській низовині, яку вони перетворили у квітучий сад.¹⁵ За працездатність, високу культуру виробництва за ними в Європі закріпилася слава гарних господарів і благонадійних громадян.¹⁶ Це підштовхнуло російський уряд на переговори з Марієнвердерським братством і в 1787 р. його члени отримали дозвіл на переселення в імперію. Уряд надав їм значні пільги. Так, кожній сім'ї, незалежно від кількості душ, відводилося 65 дес. землі, їх звільняли від виконання військової, інших державних повинностей та різних громадських робіт.¹⁷

Переселенські партії менонітів, що рухалися на територію Російської імперії з району Данціга і Торна (їх називали нижніми), проходили через Волинь, яка в той час перебувала у складі Речі Посполитої. Малозаселений, багатий на необроблену землю край, вигідні умови, що пропонували польські магнати, привернули увагу частини з них і вони поселилися тут. Так, князь Чарторийський поселив кілька менонітських сімей у містечку Корець. В кінці XVIII ст. невеликі менонітські колонії існували також поблизу Житомира та В.-Волинського. Але значних масштабів їхнє переселення на територію краю в цей час ще не набуло.

Ситуація змінилася після приєднання Волині до Російської імперії. Уже в 1800 р. с.Малі Загорчики Дубенського повіту поселилося кілька сімей менонітів.¹⁸У 1801 р. власник Острозького маєтку князь Карл Яблоновський уклав із 19 сім'ями пруських менонітів контракт, за яким надав їм у безстрокове користування „34 уволоків сінокосів і нерозроблених земель” села Слобідка, розташованого поблизу м.Острог. Князь також пообіцяв безкоштовно видати їм необхідний для будівництва житла лісоматеріал і кожній сім'ї на обзаведення на новому

місці виділити в борг на три роки по 200 злотих. Крім того, для проповідника у безстрокове користування виділялася земельна ділянка, а переселенці звільнялися від виконання рекрутської повинності. Зі своєї сторони колоністи зобов'язувалися платити князю „за кожний морг сінокосної та орної землі по 60 коп. щорічно”, купувати спиртні напої лише в корчмах, що належали князю, молоти хліб тільки на його млинах. Влада в колонії мала належати старшині, якого обирали колоністи, а затверджував князь. Йому ж належало й останнє слово у вирішенні спірних питань. Урядовий Сенат розглянув справу про облаштування цих переселенців і дав дозвіл. Так, на Волині була створена одна із перших великих німецьких колоній. Вона отримала назву Карлос-Вальд.¹⁹ Ця подія фактично поклала початок активному переселенню сюди менонітів. У 1804 р., на таких же умовах, біля містечка Кунів була заснована колонія Антонівка.²⁰ В 1805 р. 11 сімей менонітів поселилися біля с.Вигнанка Дубнівського повіту, заключивши ще в 1800 р. договір з архімандритом Лубенського базиліанського монастиря Климентієм Високовським. За ним вони орендували 38 десятин орної землі та 14 десятин сінокосів.²¹ За ними на Волині виникають й інші колонії, що приводить до зростання тут німецького населення.

На початку XIX ст. в краї з'являються не лише „нижні меноніти”, про яких ми уже писали, а й „верхні”. Це були вихідці з Пфальцу, так звані шваби, і прийшли вони через Галичину.²²

Потрібно відмітити, що, починаючи з 1811 р., характер переселення іноземців на територію краю змінюється. Поселенцями з цього часу стають не лише сектанти, яких приваблювала можливість вільно відправляти свої релігійні обряди, а й люди, яких спонукували до переселення економічні вигоди. Волинь, з її рідким населенням й обширними територіями необроблених земель, приваблювала сільське населення сусідніх держав, яке знаходило для своєї праці тут більш вигідні умови. Як правило, це були вихідці з Пруссії та Австрії.

Німецькі емігранти, в основному, прибували з території Царства Польського (Прівіслянський край), де ще в 1809 р., з

метою розвитку землеробства і промисловості, які знаходилися в занепаді, уряд почав запрошувати іноземних землеробів і фабрикантів, надаючи їм різні пільги і переваги. Це привабляло сюди значну кількість вихідців із Пруссії і незабаром привело до перенаселення краю і нестачі землі. Після приєднання Царства Польського до Росії царський уряд в 1817 р. видав постанову про обмеження колонізації.²³ Це змусило німців шукати кращої долі в східних регіонах імперії.

Дослідник А. Забелін стверджує, що колоністи з Царства Польського у цей час рушили на Схід двома широкими хвилями, які розділили Полісся: одна була спрямована у Північно-Західний край, інша – у Південно-Західний.²⁴ Німецький вчений Гольц зазначає, що крім Привіслянського краю був ще один регіон виходу німецьких поселенців. Ним стали аграрноперенаселена Німеччина (Баден, Вюртемберг, Ельзас, Пфальц, Бранденбург, Саксонія), яка дуже потерпіла від наполеонівських воєн, та околиці Данцігу і Західної Пруссії.²⁵

Виявлені нами в ЦДІАУ документи показують, що був ще третій центр, звідки німецькі колоністи направлялися на Волинь. Ним стала Австрія.

Таким чином, переселенці йшли на Волинь з Царства Польського, Німеччини та Австрії.

У 30-х рр. XIX ст. починається перша велика хвиля переселення німців на Волинь. Про це, зокрема, свідчить те, що, якщо перша тисяча переселенців прибула на територію краю за перші 30-ть років XIX ст., то друга – менше ніж за сім наступних.²⁶ Поштовхом до цього стало польське повстання 1830-1831 рр. Німецькі поселенці, що мешкали на етнічних польських землях, не поділяли його ідеї і підтримували дії російського царизму по придушенню заворушень. Це викликало неприязнь поляків і навіть відкриті розправи над німецькими колоністами. Останні почали шукати порятунку у сусідніх з польськими губерніях, в тому числі і на Волині. Санкт-Петербург намагався утримати німців від переселення, відшкодовуючи їм заподіяні повстанцями збитки, але даремно. До певної міри потік переселенців стримувало те, що процес

переселення був досить тривалим і вимагав значних зусиль і терпіння. За дозволом на переселення бажаючі зверталися до керівних органів Царства Польського і вони вирішували, давати чи ні їм еміграційний паспорт. Проте, після його отримання митарства переселенців не закінчувалися. Ще потрібні були дозволи Міністерства внутрішніх справ, губернського правління, а також сходу мешканців того населеного пункту, куди вони збиралися переселитися. Ця процедура досить часто затягувалася на роки. Так, житель Царства Польського Готліб Шпрінгер звернувся за дозволом про переселення на Волинь на початку 1840 р., а відповідь від Міністерства внутрішніх справ отримав лише в березні 1842 р. Губернські ж органи влади дали свій дозвіл у 1844 р.²⁷ Тобто, процес збору необхідних дозволів затягнувся на довгих чотири роки. Це значно ускладнювало переселення, а в багатьох взагалі відбивало бажання переселятися. Все ж потік переселенців на територію Волині з року в рік зростав. Цьому також сприяла ситуація, що склалася в краї після придушення польського повстання 1830-1831 рр. і, до певної міри, політика, яку проводив російський царизм на Волині. Так, активні учасники повстання були позбавлені земельної власності, що привело до звільнення значних земельних площ, які потребували нових робочих рук для обробітку. Цю проблему могли вирішити німці-колоністи, які бажали переселитися в регіон. Таку політику підтримував і царський уряд, який виступав за необхідність покласти край польському економічному засиллю в Південно-Західному краї.²⁸

Джерела свідчать, що на Волинь в цей час переселяються не лише селяни, а й ремісники. Зокрема, в 1833 р. вони заснували у Вільнянці біля містечка Рожище першу в краї суконну фабрику.²⁹

Потрібно відмітити, що місцеві органи влади намагалися контролювати переселенський потік. Усіх, хто в'їжджав на територію краю, фіксували чиновники митниць і передавали ці дані в канцелярію волинського губернатора, де вони узагальнювалися і щотижня передавалися в Київ військовому губернатору. Сьогодні вони зберігаються у фондах

Центрального державного історичного архіву України. На їхній основі нам вдалося скласти таблицю, яка показує кількість новоприбулих сімей поселенців за кожне десятиліття, а також

Час	Місце виходу					
	Царство Польське	Прусія	Австрія	інші європ. країни	інші губерні Росії	разом
1800-1809	24	111	1	27	-	163
1810 - 1819	23	9	3	-	42	77
1820 - 1829	35	49	2	1	19	106
1830 - 1839	85	191	4	1	2	283
1840 - 1849	52	91	34	1	75	253
1850 - 1861	127	204	41	2	1	375
Разом	346	655	85	30	139	1255

місцевість, з якої вони вийшли.³

Таблиця свідчить, що в період з 1800 по 1861 рр. на територію краю, в основному, переселялися вихідці з німецьких земель (59,4% від загальної кількості сімей переселенців). Частина з них прибувала на Волинь уже не зі своєї історичної батьківщини, а з території Царства Польського (27,4%) і з інших губерній Російської імперії (11%), куди вони раніше переселилися, але не знайшли там щастя. Зокрема, на Волинь переїхало ряд родин колоністів, які в кінці XVIII ст. прибули на Київщину. Крім вихідців із німецьких земель серед іноземних переселенців також були вихідці із Швейцарії, Франції та деяких інших європейських країн, але їх було небагато (2,2%).

Аналіз джерел свідчить, що спочатку на Волинь переселялися в основному молоді, невеликі сім'ї (до 1830 р. на кожну таку родину припадало 2,9 чол.). Уже за ними йшли їхні родичі, багатодітні сім'ї. Як результат, на початку 60-х рр. XIX ст. на кожну волинську родину колоністів уже припадало 6,9 чол.³¹ Наведена вище таблиця також показує, що процес переселення іноземних переселенців на Волинь мав свої часові відмінності. На початку він був досить помітним, що пояснюється дією для них ряду пільг, а також тим, що в цей час в основному сюди переселялися сектанти, які зазнавали переслідувань за свої релігійні погляди в європейських країнах. В наступні двадцять років активність переселенського руху зменшується. Це пояснюється тим, що в 1809 р. уряд Російської імперії, через обставини військового і політичного характеру, почав уже по-іншому дивитися на переселенців. Зокрема, через тривожний стан на російсько-австрійському кордоні, він прийняв рішення „відсилати вихідців з-за кордону у внутрішні губернії” країни. У 1810 р. уряд визнав за недоцільне надавати іноземним переселенцям грошову допомогу, позики, а в 1812 р., через початок війни з наполеонівською Францією, в'їзд їм в імперію взагалі заборонили. В 1819 р. ця заборона була підтверджена.³² 30 - 50-ті роки XIX ст. дають новий поштовх до активізації переселенського руху на Волинь. Якщо перша тисяча переселенців прибула на територію губернії за перші 30-ть рр. XIX ст.³³, то друга - за сім наступних.³⁴ В подальшому цей процес ще посилювався і на початку 60-х рр. XIX ст. їх на Волині уже мешкало більше 4,9 тис.чол.³⁵ Однією з головних причин цієї активізації стало польське повстання 1830-1831 рр. проти російського панування.

Поява порівняно значної кількості колоністів на території Волині не зустрічала підтримки зі сторони адміністрації губернії. Вона не визнавала за ними ніяких пільг і хотіла підпорядкувати їх загальним законам, що існували в імперії для ремісників і хліборобів. Це привело до того, що частина переселенців покинула територію краю і пішла шукати щастя в інші губернії імперії. Інші ж почали клопотати перед урядом про збереження за ними тих пільг, які вони мали в Царстві

Польському. Ці клопотання не були задоволені.³⁶

Архівні документи свідчать, що для колоністів, які прибували на Волинь, департамент поліції встановлював певний порядок проживання. Зокрема, іноземні піддані протягом року повинні були отримати новий паспорт. Тих, в кого цей термін закінчувався і не було дозволу на проживання, влада висилала за межі імперії. Архівні матеріали свідчать, що таких невдах було чимало.

До 1861 р. російська адміністрація жорстко контролювала виконання закону, який забороняв іноземцям мати у власності землю. Дозволялося лише володіти нею для будівництва і експлуатації фабрик і заводів. Для цього можна було мати не більше 300 десятин землі. При цьому закон вимагав, щоб іноземці протягом десяти років прийняли російське підданство, інакше вони позбавлялися цієї власності, або ж повинні були її продати.³⁷ Це, а також названі вище причини, безумовно, стримували потік іноземних, зокрема, німецьких переселенців на Волинь, який до 60-х рр. XIX ст. так і не набув значних масштабів, про що свідчить наведена вище таблиця. Все ж, серед губерній Правобережної України саме Волинська найбільше приваблювала іноземних переселенців. Так, якщо за першу половину XIX ст. на її територію переселилося 1664 їхніх родин, то на Поділля - 466, а на Київщину - 313.³⁸ На нашу думку, це пояснюється тим, що на Волині було значно більше земель, на яких вони могли б поселитися, та й коштувала вона тут дешевше.

Ситуація почала змінюватися після реформи 1861 р., коли кількість переселенців різко виросла. На нашу думку, це було зумовлено рядом політико-правових та економічних причин.

По-перше, скасування кріпосного права привело до нестачі робочих рук у великих поміщицьких маєтках краю і тому поміщики почали здавати свою землю в оренду.

По-друге, закон від 19 лютого про оренду поміщицьких земель значно розширив права останніх і дозволив передавати землю в оренду іноземцям. При цьому, термін оренди значно зріс і сягнув 36 років. Це не тільки сприяло посиленню іноземної колонізації, а й закріплювало переселенців на Волині,

де поміщики мали значні земельні площі, а ціни на землю були порівняно невисокими, що сприяло підписанню досить вигідних контрактів.

По-третє, свій внесок в активізацію переселення німців на територію краю зробило також польське повстання 1863 р. Спочатку німецькі колоністи, тікаючи з привіслянських губерній, що були охоплені бойовими діями, перебиралися у більш спокійні регіони. Після придушення повстання царизм, „відновлюючи порядок і спокій у Царстві Польському”, фактично відмінив усі пільги, які раніше тут мали іноземні колоністи. Зрозуміло, що це викликало величезне незадоволення останніх.³⁹ У той же час складалися сприятливі умови для німецьких переселенців у західних і південно-західних губерніях імперії. Тут, за участь у повстанні чи за співчуття до його ідей, місцеві чиновники за наказом С.-Петербурга почали конфісковувати у польської шляхти значні площі земельних угідь. Цю кампанію було вирішено так провести, щоб зменшити у регіоні „польський вплив”. Конфісковані маєтки планувалося передати російським землевласникам. Проте, останні не поспішали господарювати у них. Тому, з метою відновлення занедбаного господарства краю, 23 березня 1863 р. світ побачив царський указ, де визнавалося за доцільне залучити сюди переселенців, які б мали достатні кошти. Одночасно у цьому регіоні заборонялося продавати, дарувати, здавати в оренду маєтки полякам і євреям.⁴⁰ Таким чином, ці землі досить часто здавалися в оренду німецьким колоністам.

Вчетверте, в цей час царизм затвердив ряд указів, які надавали переселенцям ряд пільг. Зокрема, ще царським указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи звільнялися від виконання військової повинності, а кількома роками пізніше вони, разом із росіянами, звільнялися від сплати податків при купівлі нерухомості в західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям, на однакових з росіянами умовах, пільгові позики на придбання польських маєтків.⁴¹

Ці та деякі інші причини значно збільшили масштаби переселення німців на територію Волині. Так, лише за 1863 р.

сюди переїхало з Царства Польського 285 німецьких поселенців, з Прусії – 30, з Австрії – 24. В наступні роки наплив продовжувався. В основному переселенці прибували з Царства Польського, яке найбільше постраждало від польського повстання і рухалися вони шляхом з Варшави на Брест-Литовськ, Ковель, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, який зв’язував Південно-Західну Росію з Центральною Європою. Трохи пізніше були побудовані залізниці, які з’єднували Брест-Литовськ, Ковель, Луцьк, Рівне, Київ і Рівне, Сарни, Лунінець (Білорусь), Вільно з Балтикою, де проживала велика кількість німців. Тож зрозуміло, що основна маса колоністів зосереджувалась саме вздовж цих доріг.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігаються численні прохання колоністів на ім’я Київського генерал-губернатора дозволити їм переселитися з Царства Польського на Волинь. Показовою щодо цього є чолобитна групи колоністів, які під час “бунту” втекли з Польщі з проханням поселитися у Старій Буді Житомирського повіту.

Виявлені авторами у Державному архіві Житомирської області матеріали дають можливість показати головні тенденції процесу переселення німців на територію краю. Проте, в шести повітах вдалося проаналізувати дані тільки по одній з двох дільниць мирових посередників, що дещо спотворює загальну картину.

Пересили лося (осіб)	Роки				
	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	разом
Чоловіків	6402	10510	10161	1705	28778
Жінок	6170	10259	9873	1617	27919
Разом	12572	20769	20034	3322	56697

Таблиця свідчить, що, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст., процес переселення німецьких колоністів на Волинь активізується. Його пік припадає на 70 – 80-ті рр. В основному німецькі переселенці прибували з Царства Польського, яке

найбільше постраждало від польського повстання. В цей час на ім'я волинського губернатора надходять численні прохання від пруських підданих про придбання на території краю землі. Показовим щодо цього є звернення шести сімей колоністів з Овруцького повіту, в якому вказувалося, що всі вони мають власні кошти на придбання земельних ділянок площею від 10 до 42 десятин. При цьому вони підкреслювали, що бажають залишитися пруськими підданими.

Більшість цих прохань влада задовольнила.

Аналіз архівних, інших джерел свідчить, що в цей час переважну більшість серед переселенців складали бідняки, які приходили на Волинь пішки, везучи на маленьких візках свій нехитрий домашній скарб. Можна було зустріти візки, які тягнули собаки. Більш заможні з них їхали возами, накритими наметами і везли з собою сільськогосподарські знаряддя, гнали худобу.

Потрібно відмітити, що переселенці не поспішали приймати російське підданство. Підрахунки показують, що в цей час його мали тільки 3% колоністів. Вони були приписані до місцевих громад і занесені до ревізійних списків. Інші 97% проживали по паспортах (іноземних – 30%, Привіслянського краю – 67%.) Хоча останні й були жителями Російської імперії, але самі себе вони не переставали вважати німецькими підданими і часто навіть отримували від німецьких консулів матрикульні свідоцтва про німецьке підданство.

Така ситуація підштовхувала волинського губернатора до конкретних дій. Як результат, уже в 70-х рр. він видає ряд розпоряджень, які певним чином починають регламентувати і впорядковувати процес колонізації краю. Так, в 1873 р. був виданий циркуляр губернатора в якому повідомлялося: "... в різних місцях Волинської губернії проживає досить значна кількість жителів Царства Польського німецького походження. Ці вихвдці, придбавши тут у власність земельні ділянки, звертаються до губернаторів за місцем своєї прописки в Царстві Польському з проханням надати їм дозвіл на постійне переселення в імперію; після його одержання вони зобов'язані на підставі Височайшого указу від 26 червня 1868 р. в

десятимісячний термін, після надання виду на проживання, приписатися у відповідний податковий стан на новому місці проживання. Після перевищення зазначеного вони повинні клопотати про надання їм паспорту на вільне перебування на території імперії. При невиконанні цих умов з ними слід поводитись як з людьми, що не мають письмових видів на проживання”.⁴⁸ У циркулярі також зверталася увага на те, щоб вихідці з Царства Польського не проживали в губернії без встановлених паспортів.

Циркуляри та розпорядження губернатора відносно німців почали в певній мірі стримувати процес переселення колоністів у регіон. Аналіз документів свідчить, що уже в 70-х рр. XIX ст. в краї починає проявлятися тенденція по еміграції німецьких колоністів з його території. В цей час Волинь починають покидати меноніти.⁴⁹ Це було пов’язано з проведенням в імперії військової реформи, яка передбачала загальну повинність, що не влаштовувало останніх. Царський уряд запропонував їм альтернативну службу санітарами в лікарнях або ж поступати на державну службу по догляду за лісами.⁵⁰ Меноніти відмовились від пропозицій уряду і до 1874 р. більшість з них виїхала з Волині до США (основні їхні поселення були в той час в штаті Північна Дакота, частково в Оклахомі та Канзасі).⁵¹

Значна концентрація німецьких поселенців у прикордонних губерніях, до яких належала і Волинь, викликала значне занепокоєння російських чиновників. Особливо їх лякало те, що колоністи досить швидко освоїлися в краї і почали відігравати в його житті досить помітну роль. При цьому, як відмічалося вище, вони не поспішали приймати російське підданство. Особливо це стосувалося Волині. Як результат, урядовці починають активно виступати проти переселення сюди іноземців. Так, київський генерал-губернатор А.М.Дондуков-Корсаков заявив, що воно загрожує „державному спокою і правильному розвитку краю” і запропонував заборонити переселення німцям, які не прийняли російське підданство, а також скасувати усі надані їм пільги.⁵² Ці пропозиції не пройшли. Але прихильники обмеження переселення іноземців на територію імперії на цьому не заспокоїлися. У 1881 р. за наказом генерал-

ад'ютанта Дрентельна була створена спеціальна комісія по дослідженню масштабів іноземної колонізації. Вона зробила досить детальний аналіз кількості іноземних колоністів на Правобережній Україні. Його результати можна подати в наступній таблиці:⁵³

№ п/п	Губернії	Кількість колоністів	% до заг. кількості населення	Кільк. колон., що прийнял. рос. піддан.	% до заг. кількості колоністів
1	Волинська	87731	4,5	21186	24,1
2	Київська	4353	0,19	1747	40,1
3	Подільська	1024	0,05	538	52,5
	Разом	92108	1,5	23471	25,2

Дані комісії свідчать, що на період її роботи в межах Правобережної України мешкало майже 100 тис. німецьких колоністів, і це був один із найвищих показників серед усіх регіонів імперії. При цьому, лише кожний четвертий з них прийняв російське підданство. Серед трьох губерній краю найбільше німецьких поселенців мешкало на Волині (94,2% від їхньої загальної кількості) і відповідно найменший відсоток серед них прийняв російське підданство. Враховуючи усе це, комісія зробила висновок, що концентрація такої значної кількості іноземних колоністів, які навіть не прийняли російське підданство, в прикордонних губерніях має негативні наслідки не лише в політичному, а й військово-стратегічному сенсі.⁵⁴ Результатом роботи цієї комісії стало те, що в 1885 р. було припинено масову видачу німецьким поселенцям свідоцтв на купівлю землі.⁵⁵ З приходом до влади Олександра III ставлення до німців-колоністів ще більше погіршилося. У вересні 1885 р. під головуванням сенатора В. Плеве створюється спеціальна комісія, яка повинна була розробити заходи щодо ліквідації негативних наслідків колонізації Південно-Західної Росії, обмеженню подальшого напливу сюди іноземців.⁵⁶ Результати роботи комісії знайшли своє відображення в законах від 14.03.1887 р. про земельну власність і від 15.06.1888 р. про участь іноземних поселенців в органах управління.⁵⁷

12 жовтня 1887 р. вийшов указ, який забороняв поселенцям купувати нерухоме майно в десяти західних губерніях Росії, в тому числі й на Волині.⁵⁸ Указ від 15 червня 1888 р. передбачав ліквідацію поселень, заснованих без згоди місцевих властей. Цей указ також повинен був регулювати кількість поселенців іноземного походження в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Іноземців за порушення законів Російської імперії передбачалось карати так, як і місцевих жителів.⁵⁹

Не дивлячись на усе це, у другій половині 80-х рр. XIX ст. процес колонізації Волині продовжувався.

З 1882 по 1890 рр. кількість німецьких колоністів збільшилась тут на 227%, а кількість дворів - на 213%.⁶⁰ Так, якщо в 1886 р. на Волині нараховувалось 926 німецьких колоній, то в 1890 - уже 1573.

Різке зростання напливу колоністів можна побачити на прикладі Житомирського повіту:⁶¹

Період появи	Кількість колоній	Кількість мешканців	В тому числі	
			вихідці з Царства Польського	іноземні піддані
1861	30	4642	3179	1463
1874	80	12719	9094	3625
1884	158	27245	20800	6445

Таблиця свідчить, що кількість німецьких колоній в повіті з 1861 по 1874 рр. зросла в 2,5 раза, а кількість їхніх мешканців - в 3 рази. В подальшому цей процес продовжувався. І хоча в процентному відношенні темпи зростання були дещо меншими, але в абсолютних цифрах вони вражають. Так, з 1874 по 1884 р. кількість німецьких колоній в повіті зросла на 78 одиниць, а колоністів - на 14526 осіб. При цьому серед них дещо скоротилась кількість іноземних, в першу чергу пруських підданих.

У 90-х рр. російський царизм продовжував проводити політику по обмеженню переселення німецьких колоністів на територію Волині. Так, 14 березня 1892 р. вийшов указ російського імператора про встановлення тимчасових правил по-

селення на території краю осіб неросійського походження. Указ заборонив усім іноземним вихідцям, в тому числі й тим, хто прийняв російське підданство, селитися в Волинській губернії за межами міських поселень.⁶² Волинському губернатору надавалось право в адміністративному порядку висилати з території краю тих іноземних підданих, які поселилися тут після проголошення указу.⁶³

Указ 1892 р. на певний час дещо загальмував наплив колоністів на територію імперії. В Південно-Західні землі продовжували прибувати лише німецькі переселенці з привіслянських губерній, які уже були російськими підданими.

Не дивлячись на це, в кінці XIX ст. на Волинь продовжували прибувати німецькі поселенці. Всеросійський перепис 1897 р. показав, що в кінці XIX ст. їх в губернії проживало майже в два рази більше, у порівнянні з 1882 р. (171331 особа, що складало 5,73% всього населення краю).⁶⁴

Під тиском російських законів, чиновників частина волинських німців, для того, щоб зберегти прихильність місцевих властей, змушена була приймати російське підданство, і це давало їм певні пільги. Тим, хто його приймав, видавалось спеціальне посвідчення. Процес набуття громадянства не був тривалим і не вимагав від колоністів якихось затрат. Показовою щодо цього є процедура набуття російського підданства Адольфом Гольцем. В 1900 р. він подав прохання, щоб його приписали до курненської волості. Після улагодження усіх формальностей 16 жовтня цього ж року в Новоград-Волинському поліцейському управлінні він прийняв присягу на вірність Росії й отримав документ, який це зафіксував.⁶⁵ Документи Державного архіву Житомирської області свідчать, що таких колоністів в кінці XIX - на початку XX ст. на Волині було чимало. Все ж частина німецьких поселенців і в цей час продовжувала залишатися іноземними підданими. За даними головиспеціально створеного для розв'язання проблем колонізації Росії іноземцями Комітету міністрів, графа М. Ігнатьєва в 1901 р. таких на Волині нараховувалося 26 тис. чол. (13,5% від загальної кількості волинських німців). Така ситуація змусила російський уряд

знову повернутися до питань переселення іноземців на територію краю. На засіданні названого вище комітету було розглянуто „Хід і сучасний стан колонізації Волині”.

З доповіддю виступив граф М. Ігнатьєв. Її тон був антинімецький. Зокрема доповідач підкреслив, що ”... потрібно й надалі забороняти особам неросійського походження селитися в межах губернії. ... Для того, щоб зміцнив наш економічний лад, необхідно ... не допускати у Волинську губернію подальшого напливу шкідливих елементів із зовні.”⁶⁶ Граф М. Ігнатьєв поділив населення тодішньої Волині на три категорії: (корінне російське; поселенці неросійського походження; іноземці, які не прийняли підданства).⁶⁷ Він зауважив, що всі обмежувальні заходи повинні стосуватися в першу чергу іноземних підданих Волині.

Ситуація ускладнювалася тим, що в той час у багатьох німецьких колоністів закінчувався термін контрактів довгострокової оренди, які були укладені в 1870-80 рр., Комітет Міністрів постановив укладати нові контракти тільки з тими особами, які прийняли російське підданство.⁶⁸ 12 жовтня 1900 р. був виданий указ урядового Сенату, згідно з яким 3 березня 1901 р. Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження, за яким Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору надавалось право суворого обмеження німецької колонізації краю.⁶⁹ Особливо це стосувалося пруських підданих, яких змушували приймати російське громадянство. Така політика приводила до того, що німці почали масово подавати клопотання про отримання громадянства Росії.⁷⁰

У 1902 р. губернатор Волині знову підняв у Міністерстві внутрішніх справ питання про німецьку колонізацію. Міністр П.Дурново, ознайомившись з картою німецьких поселень в губернії, дав розпорядження регулярно надавати йому дані про кількість німців, які прибувають чи вибувають з регіону.⁷¹ У 1903 р. по кожній волості губернії розпочали їхній збір.⁷² Ці дані ще більше стурбували російську адміністрацію, так як вони зафіксували подальше збільшення кількості німецького населення і відповідно неефективність тих обмежувальних заходів, які проводив російський уряд. Показовими щодо цього є

дані, що були отримані у Вербовській волості Луцького повіту. Зокрема, вони показали, що, якщо в 1890 р. тут мешкало 725 німців, то в 1903 р. - 7762.⁷³ Тобто, їхня кількість зросла тут більше, чим в десять разів. Звичайно, такі цифри не давали спокою місцевим властям, які виступали за обмеження колонізації краю. В цих умовах на німецьких колоністів посилювався тиск по прийняттю ними російського підданства. Такі дії дали позитивний результат і в 1903 р. серед німецьких колоністів губернії іноземних громадян залишилося тільки 6114 осіб (4,3 % від їхньої загальної кількості).⁷⁴ Якщо порівняти ці показники з 1882 р., то отримаємо, що за 20 років кількість іноземних підданих в губернії зменшилась більш ніж в 10 разів і відповідно в 6,7 разів зросло число німців, які прийняли громадянство Росії.

В подальшому цей процес продовжувався.

З початком Першої світової війни ставлення до колоністів ще більше погіршилось. За вказівкою імперського уряду усі вони змушені були прийняти російське громадянство. Так, уже у серпні 1914 р. в губернії розпочався процес масового прийняття ними підданства Росії.⁷⁵ Аналіз архівних документів і джерел свідчить, що в цей час існували певні інструкції для перевірки тих осіб, які бажали стати громадянами Росії. Зокрема, передбачалось особливу увагу звертати на ступінь працездатності німців, матеріальний добробут, а також перевіряти, чи перебували вони за кордоном і з якою метою.⁷⁶ Колоністи, боячись утисків з боку влади, приймали громадянство, про що свідчать публікації в газеті "Волынские губернские ведомости", яка щомісячно подавала списки колоністів, які ставали підданими Росії.⁷⁷

Проте, далеко не всі колоністи бажали приймати російське підданство. Частина з них залишала губернію. Але про це ми будемо говорити в іншому розділі.

Отже, наприкінці XVIII століття, внаслідок поділів Речі Посполитої, до Російської імперії відійшли значні території, які потребували відповідного адміністративного впорядкування та господарського освоєння. На Волині склалася сприятлива економічна та політична ситуація для переселення іноземців.

Адже імперський уряд був зацікавлений в них, оскільки з їхньою допомогою сподівався підняти рівень сільського господарства і промисловості.

При цьому уряд, як правило, запрошував німців, оскільки вони славилися в Європі культурою землеробства, промислами, ремеслами.

Перші компактні поселення колоністів з'явилися на Волині ще в 80-90-х рр. XVIII ст. В основному їх створювали меноніти, які до цього проживали в перенаселеній Марієнвердерській низовині і були визнаними в Європі господарями, а також відзначалися високою культурою і дисципліною.

Процес переселення і створення колоній активізується в 30- 60-х роках XIX ст. Цьому сприяла політика імперського уряду (встановлення для колоністів різноманітних пільг), а також ситуація, що склалася в тогочасній Європі. Адже в перші десятиліття XIX ст. там проходив процес становлення капіталізму, який призводив до масового вивільнення робочих рук, які змушені були шукати кращої долі в інших країнах, де відчувалася нестача кваліфікованої робочої сили. Однією з них стала Росія, яка тільки вступала на капіталістичний шлях. Темпи міграції були неоднаковими: повільні в кінці XVIII ст. - першій половині XIX і швидкі в 60-80-х роках XIX ст.

Значна маса переселенців прибувала сюди з перенаселеного Царства Польського, а також Пруссії, частково Австрії. Одним із регіонів їхнього масового поселення в цей час стає Волинь. Колоністів сюди приваблює родючість ґрунтів, їх відносна дешевизна, схожість умов господарювання, порівняна близькість до німецьких етнічних земель. До того ж через територію губернії пролягав тракт Брест-Литовський - Ковель - Луцьк - Рівне - Н.-Волинський - Житомир - Київ, яким вони рухалися в Росію. Тому частина німецьких поселенців, осідаючи тут, створювала компактні поселення, так звані лісові колонії, які були навколо Луцька, Житомира, Рожища, В.-Волинська.

Різке зростання кількості німецького населення в прикордонних південно-західних губерніях в 60-70-х роках XIX ст. і

погіршення відносин з Німеччиною в кінці XIX ст. змусили царський уряд піти на адміністративне обмеження німецької колонізації Волині. Особливо несприятливим для німців був період правління Олександра III (1881-1894 рр.), коли було видано ряд законопроектів, які значно обмежували наплив колоністів на Волинь. Ці заходи змусили німців залишати губернію і виїжджати за межі губернії.

Проведений аналіз свідчить, що у XIX ст. існував стабільний переселенський потік німецьких колоністів на територію Волині. Чинники, які впливали на його інтенсивність, мали безпосереднє відношення до вибору ними нового місця проживання. Тому їхнє розселення мало значні регіональні особливості. Вони проявилися уже на самому початку переселення на територію краю менонітів. Вище уже відмічалось, що вони поділялися на дві групи („верхні” і „нижні”), які в різний час почали переселятися на Волинь. Це, а також відмінності, які існували між ними, привело до того, що для свого поселення вони вибирали різні регіони краю. Так, „нижні” меноніти, які першими з’явилися на території краю, в основному поселилися в Західній Волині.⁷⁸ Тут вони заснували колонії Софіївка на Горині, Висоцьк на Поліссі, Жозефін на схід від Рожище, Едвардов на північний захід від Дубно, Меланієндорф, Антонієндорф, Фюрстенталь, Фюрстендорф і Грюнталь неподалік м. Острога.

„Верхні” ж переважно селилися на території Східної Волині.⁷⁹ В Житомирському, Овруцькому повітах вони заснували ряд населених пунктів, деякі з них збереглися і до сьогоднішнього дня. Наприклад в Овруцькому районі Житомирської області і зараз є село Шваби, де більшість мешканців має аналогічне прізвище.

Аналіз джерел свідчить, що кожна з цих груп колоністів селилася окремо. У перший період існування колоній вони отримували назви від імен перших поселенців або від ландшафту місцевості, де вона знаходилася. Наприклад:

Melanienwald – ліс Меланії
Nataliendorf – село Наталії
Josephstadt – місто Йосипа
Blumental – квітуча місцевість

Ситуація не змінилася і після залучення до процесу переселення німецьких селян. На територію краю вони в основному рухалися по Києво-Варшавському тракту і значна частина переселенців селилася неподалік від нього, утворюючи навколо Новоград-Волинського, Луцька, Житомира, Рівного так звані лісові колонії. Серед них можна визначити такі групи:

- 1) перша знаходилася на північний захід від Житомира і складалася з 17 колоній (центральною або материнською була колонія Гаймталь);
- 2) друга - сім колоній (центральні Анета і Жозефін) на південь від першої групи;
- 3) третю групу склали п'ять колоній на південь від другої;
- 4) четверта група - 16 колоній на захід від м. Рівного;
- 5) п'яту групу склали шість розкиданих колоній (головною була Рожище-Волинянка).⁸¹

Аналіз розташування цих груп свідчить, що три четверті усіх німецьких колоній знаходилися на північ від старого Києво-Варшавського тракту і район їхнього розташування мав такі межі: на сході він обмежувався лінією Коростень - Білокорівичі - Андріївка Сущанська (на північ від Олевська); на заході - Олевськ - Городниця - Корець. Ще один район розташування значної кількості німецьких поселень знаходився на південь від тракту. Його межі проходили по лінії Житомир - Романів - Любар - Остропіль.

Документи Державного архіву Житомирської області дають можливість проаналізувати процес переселення німецьких колоністів на територію області і вибору ними місця свого нового проживання.⁸²

№ п/п	Повіти	Кількість переселенців					
		р о к и					
		1810- 1829	1830- 1859	1860- 1879	1880- 1889	1890- 1903	разом
1	В.-Волинський	325	6	8376	8729	750	18186
2	Лубенський	-	-	1928	837	566	3331
3	Житомирський*	-	-	654	-	-	654
4	Ізяславський	-	49	419	161	50	679
5	Ковельський	-	-	7	7	-	14
6	Кременецький	-	8	5	6	2	21
7	Луцький	187	1524	7366	5443	556	15076
8	Н.-Волинський	-	36	6060	1161	103	7360
9	Овруцький*	-	-	858	7	-	865
10	Острозький*	-	-	386	57	-	443
11	Рівненський*	-	697	7268	3619	1361	12945
12	Старокостянт.*	-	-	14	7	11	32
	Разом	512	2320	33341	20034	3399	59606

Острозькому повітах. І майже повністю вони ігнорували територію Ковельського, Кременецького і Старокостянтинівського повітів. На нашу думку, це можна пояснити тим, що переселяючись на територію Російської імперії німецькі переселенці, як правило, рухалися через В.-Волинський, Луцький, Рівненський, Н.-Волинський, Житомирський повіти до Києва і далі, і знаходячи можливість придбати, чи орендувати землю на шляху свого пересування, вони поселялися саме в них. При цьому переселенці ще й враховували якість землі і ціну на неї, а в названих вище повітах вона була досить родючою, вкритою лісами, деревину яких порівняно недорого можна було використовувати на будівництво житла і господарських приміщень. В південних же повітах губернії, де переважали чор-

ноземи, земля була значно дорожчою, а в північних, хоч і дешевшою, але малородючою. Тому ці повіти мало приваблювали німецьких колоністів.

Потрібно відмітити, що вибір ними місця проживання мав не лише територіальні, а й часові відмінності. Так, протягом першої третини XIX ст. німецькі переселенці винятково селилися в Луцькому і В.-Волинському повітах. У другій третині ореал їхнього розселення розширився до шести повітів, але основна маса колоністів в цей час вибирала Луцький і Рівненський, а В.-Волинський повіт вони проігнорували. В 60 - 80-ті рр. до колонізаційного процесу були залучені усі повіти краю, але його ступінь у них був різний. Так, в цей час до повітів масового поселення німецьких колоністів, крім Луцького, Рівненського, В.-Волинського, додаються Лубенський, Н.-Волинський, Житомирський (з врахуванням даних О.Забеліна), Овруцький. Фактично поза їхньою увагою, як і раніше, залишаються Ковельський, Кременецький і Старокостянтинівський повіти. 90-ті рр. XIX - початок XX ст. характеризуються значним спадом потоку переселенців в усіх повітах краю, а в таких, як Ковельський він взагалі припинився.

Такі часові відмінності, на нашу думку, можна пояснити рядом причин. По-перше, тим, що німецькі переселенці поступово освоювали повіти краю, рухаючись від кордону вглиб губернії. По-друге, вони були обумовлені тією ситуацією, яка в той чи інший час складалася в повітах (наявність придатних для оренди, чи купівлі земель і ціни на неї, політика повітових властей щодо переселенців і т.д.)

Наведені вище особливості вибору німецькими переселенцями нового місця проживання дозволяють встановити загальні тенденції цього процесу, але вони, через відсутність повних даних, не враховані в таблиці природного приросту і внутрішньої міграції, не показують справжню картину їхнього розселення. Цю прогалину можна заповнити, спираючись на статистичні дані губернської адміністрації, матеріали всеросійського перепису 1897 р.⁸³

№ --/--	П о в і т и	Кількість німецького населення			
		1861 р.	% зрост.	1897 р.	% зрост.
1	В.-Волинський	1177	0	15739	1337,2
2	Лубенський	183	0	6934	3789,1
3	Житомирський	4642	0	46934	1011,1
4	Ізяславський	232	0	1727	744,4
5	Ковельський	56	0	1921	3430,4
6	Кременецький	118	0	196	166,1
7	Луцький	3731	0	30245	810,6
8	Н.-Волинський	1733	0	38202	2204,4
9	Овруцький	585	0	2380	406,8
10	Острозький	72	0	2513	3490,3
11	Рівненський	1907	0	24426	1280,9
12	Старокостянтинівський	93	0	114	122,6
	Р а з о м	14529	0	171331	1179,2

Таблиця свідчить, що розселення німецьких поселенців на території Волині мало свої особливості. Так, в 1861 р., коли починається найактивніше освоєння ними краю, найбільше колоністів проживало в Житомирському, Луцькому, Рівненському, Н.-Волинському і В.-Волинському повітах, а найменше - в Ковельському, Острозькому, Старокостянтинівському і Кременецькому. В подальшому ця тенденція в основному зберігалася і перепис 1897 р. це засвідчив. У той же час порівняльний аналіз даних 1861 і 1897 рр. показує, що протягом другої половини ХІХ ст. кількість німецького населення в усіх повітах губернії значно збільшилася. При цьому, темпи зростання також мали регіональні особливості. Зокрема, найвищими вони були в Лубенському (кількість колоністів зросла більш ніж в 37 разів), Острозькому і Ковельському (збільшення майже в 35 разів), а найнижчими - в Старокостянтинівському, Кременецькому та Овруцькому повітах. Не дивлячись на те, що темпи зростання німецького населення в Житомирському, Н.-Волинському, Луцькому і Рівненському повітах не були дуже значними, саме в них в кінці ХІХ ст. мешкало найбільше колоністів. Це було зумовлено тим, що уже в 1861 р. тут уже проживало багато німецьких поселенців, тому відсоток зростання їхньої чисельності в 1897 р. був порівняно незначним.

Порівняння показників двох останніх таблиць свідчить, що зростання кількості колоністів у повітах Волині відбувалося не лише за рахунок переселенців, а й було зумовлене й іншими чинниками. В першу чергу природним приростом. Документи Державного архіву Житомирської області показують, що серед німецького населення краю досить високою була народжуваність (53,6 новонароджених на тисячу населення) і невисокою - смертність (30,5 померлих на тисячу населення). Як результат, їхній щорічний середній природний приріст у 80-х рр. ХІХ ст. складав 23,1 чол. на тисячу населення. Це був один із найвищих показників серед усіх етнічних груп Волині. Вищим природний приріст був лише у поляків - 24,7 чол. на тисячу населення.⁸⁴

Особливо важливу роль у збільшенні німецького населення природний приріст відігравав на початку ХХ ст., коли процес його переселення на територію краю мінімізувався. Більш того, в цей час значна частина колоністів починає залишати Волинь, про, що ми будемо говорити далі. Але, не дивлячись на це, саме за рахунок високого природного приросту кількість німецького населення продовжує збільшуватися. Як результат, напередодні Першої світової війни у Житомирському повіті уже мешкало 66000 колоністів (140,6 % від показника 1897 р.), у Новоград-Волинському - 53000 (138,8 %), Луцькому - 43000 (142,2 %). В.-Волинському - 22000 (139,8 %), Дубенському - 10087 чол.(145,5 %).⁸⁵

Як уже відмічалось вище, переважну більшість серед переселенців складали селяни, які йшли на територію краю в пошуках землі. Тому зрозуміло, що вони в основному селилися в сільській місцевості, поповнюючи сільське населення краю. При цьому, німецькі поселенці принесли сюди новий тип поселення - колонію. У ХІХ ст. їхня кількість досить швидко зростала. Так, якщо в кінці ХVІІІ ст. на Волині не було жодного такого населеного пункту, то в 1860 р. - уже більше 30.⁸⁶ Особливо активно кількість колоній збільшувалася у другій половині ХІХ ст. У 1874 р. їх на Волині уже було 325, а в 1884 р. - 879.⁸⁷ Тобто менш ніж за 25 років їхня кількість тут зросла більш ніж у 25 разів. В подальшому цей процес продовжувався, хоча і повільніше. Як результат, у 1912 р. в губернії уже нараховувалося 1210 колоній.⁸⁸

За зовнішнім виглядом вони значно відрізнялися від традиційного волинського села і швидше нагадували об'єднання кількох хуторів, які знаходилися недалеко один від одного. Ось як описує цю відмінність П.П.Чубинський: колонії „... не створюють суцільного масиву, як наші села; колонії складаються із розкиданих на значній відстані окремих дворів і кожний двір знаходиться в центрі розроблених сім'єю колоністів з-під лісу земель...”.⁸⁹ Ці відмінності продовжує А.Забелін: „Вулиць не існує, їх замінюють доріжки, що прокладені від однієї садиби до іншої.

Житла колоністів відзначаються чистотою і чіткістю бу

дівництва. Більшість житлових помешкань складається з 2-4 і більше кімнат. Господарські приміщення відзначаються не меншою охайністю...”.⁹⁰ Для порівняння покажемо, що собою являли українські села. На відміну від колоній, вони були вуличного типу, але будувалися без планів, будинки розташовувалися дуже близько один від одного, не скрізь вони обсаджувалися деревами”.⁹¹ Лише невелика частина казенних сіл мала кращий вигляд. Так, в 1865 р. зі 102 таких поселень, що знаходилися в Овруцькому, Н.-Волинському, Острозькому, Рівненському і Луцькому повітах тільки 16 були збудовані за планами.

Не відрізнялися в кращий бік від німецьких і помешкання волинських селян. Своє житло останні, як правило, будували з дерева і накривали соломою. При цьому переважна більшість будинків ставилася без фундаментів і навіть без димарів. У них домінувала архаїчна форма курної печі (курилка, піч по-чорному), дим від якої йшов просто в хату. Так, в 1865 р. з 4441 хати казенних селян губернії, лише 16 стояли на кам'яному фундаменті, а 2248 мали димарі.⁹²

Потрібно відмітити, що в досліджуваний період волинські колонії, як правило, були невеликими. Підрахунки О.Забеліна свідчать, що у 80-х рр. XIX ст. на одну німецьку колонію в середньому припадало 26 дворів і 159 мешканців. Проте, по повітах краю ці показники значно відрізнялися, що яскраво видно з наступної таблиці.⁹³

Таблиця свідчить, що найбільше колоній було в Луцькому, Житомирському, Рівненському, Н.-Волинському, а найменше - в Кременецькому, Ізяславському, Овруцькому, Острозькому повітах, а в Старокостянтинівському їх взагалі не було. Такий розподіл є цілком закономірним, адже він напряду зв'язаний з кількістю німецьких колоністів у тому чи іншому повіті. Про причини такого розподілу ми писали вище.

Більш цікавим для нас є аналіз регіональних особливостей величини колоній, чисельності їхніх мешканців. За кількістю дворів і мешканців найбільші колонії були в Острозькому, Житомирському і Ковельському, а найменші - в Кременецькому, Ізяславському і Луцькому повітах. Ці відмінності

напрямку залежали від величини земельних ділянок, які могли придбати або орендувати переселенці.

Співвідношення кількості колоній до кількості українських сіл у повітах найбільшої концентрації німецьких поселен-

№ п/п	П о в і т и	Кількість колоній	Середня кількість дворів на колонію	Середня кількість мешканців на колонію
1	В.-Волинський	106	22	134
2	Лубенський	57	30	183
3	Житомирський	167	34	197
4	Ізяславський	9	18	109
5	Ковельський	17	32	200
6	Кременецький	1	10	163
7	Луцький	209	19	122
8	Н.-Волинський	39	29	163
9	Овруцький	12	30	169
10	Острозький	16	49	302
11	Рівненський	146	25	153
12	Старокостянтинівський	-	-	-
	По губернії	879	26	159

ців складало в загальному 1:5, тобто на одну колонію припадало п'ять українських сіл, а в Луцькому повіті, де було найбільше колоній, - взагалі 1:2. Цікавим є в цих повітах і співвідношення німецьких колоністів до українських селян. Так, на 100 селян в Житомирському припадало 23,6 колоністів, в Луцькому - 27,5, Новоград-Волинському - 17,3, Рівненському - 20,9, Володимир-Волинському - 10,2, Дубенському -

Потрібно відмітити, що на Волині, крім чисто німецьких колоній, були і змішані, де разом з німцями проживали й інші іноземні переселенці. Як правило, це були чехи. Так, зроблені нами на основі документів Державного архіву Житомирської області підрахунки свідчать, що на початку XX ст. таких населених пунктів на території краю було більше 120. Найбільше їх нараховувалося у В.-Волинському, Рівненському і Луцькому повітах, найменше - в Кременецькому та Овруцькому, а в Старокостянтинівському їх взагалі не було.⁹⁵

Крім колоній, частина німецьких переселенців на Волині проживала ще і в малодвірних поселеннях, які називалися слободами, хуторами, присілками. На це, зокрема, вказують автори „Военно-статистического обозрения Российской империи: Вольнская губерния”, які відмітили, що в них переважно мешкали „... вихідці з-за кордону... , які розселилися по лісах по одній чи кілька родин”.⁹⁶

У другій половині XIX ст. процес створення таких малодвірних поселень на Волині проходив досить активно. Як правило, це були хутори, які закладалися окремими німецькими сім'ями на орендованих чи куплених ними землях. Ось що являв собою у 1889 р., закладений Готфрідом Штеклером у 1863 р. біля села Берізка В.-Волинського повіту, хутір: великий 4-х кімнатний будинок, хлів для худоби, комора, клуня, вітряк, які знаходилися в центрі 15-ти десятинної ділянки землі.⁹⁷

Загальну кількість власне німецьких хуторів встановити практично неможливо, так як крім німецьких переселенців їх закладали й чеські, а у 80-ті рр. XIX ст. на хутори почали виходити й українські селяни, що значно прискорило процес їхнього створення. Як результат, ще до початку Столипінської аграрної реформи, коли уряд почав стимулювати цей процес, на Волині було майже 11 тис. таких поселень.⁹⁸ Зрозуміло, що далеко не усі вони були німецькими, але незаперечним є те, що волинські селяни почали виходити на хутори під впливом позитивного прикладу хутірського господарювання німецьких колоністів.

Аналіз документів Державного архіву Житомирської області показує, що крім колоній і хуторів німецькі переселенці

проживали і в українських селах. На початку XX ст. таких населених пунктів на Волині нараховувалося більше 130. Найбільше сіл з українсько-німецьким населенням було в Рівненському, Дубенському та Ізяславському повітах, а найменше в Кременецькому і В.-Волинському.⁹⁹

Уже відмічалось, що першими переселенцями на територію Волині були німецькі купці і ремісники. Зрозуміло, що вони в основному селилися в містах, де могли сповна використати свої професійні навички. Результати перепису 1897 р. показують, що в кінці XIX ст. у волинських містах мешкало 2009 німців (1,8 % від загальної кількості німецького населення краю).¹⁰⁰ Це був один із найнижчих показників серед усіх етнічних груп Волині.

Наведений вище матеріал свідчить, що у XIX ст. Волинь стала регіоном масового поселення німецьких колоністів. При виборі нового місця проживання вони віддавали перевагу території Житомирського, Луцького, Рівненського, Н.-Волинського і В.-Волинського повітів, практично ігноруючи Старокостянтинівський і Кременецький.

Переважна більшість поселенців селилася в сільській місцевості, куди вони принесли нові типи поселення - колонії і хутори, які значно відрізнялися від традиційних волинських сіл. В них, як правило, проживали тільки німецькі колоністи. Проте частина з них поселялася і в українських селах. Незначна частина переселенців мешкала в містах губернії.

Вибір німецькими поселенцями нового місця проживання залежав від цілого ряду факторів. Головними серед них були: наявність придатних для обробітки земель, які вони могли придбати у власність, або орендувати; політика місцевої влади щодо колоністів.